

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

عنوان:

فعالیت آموزشی شیعیان در عراق عجم

از سقوط بغداد تا ظهور صفویه

استاد راهنما:

دکتر محسن الویری

استاد مشاور:

دکتر حسین ایزدی

نگارش:

مریم حمیدی منفرد

تیرماه 1391

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

عنوان:

فعالیت آموزشی شیعیان در عراق عجم

از سقوط بغداد تا ظهور صفویه

استاد راهنما:

دکتر محسن الویری

استاد مشاور:

دکتر حسین ایزدی

نگارش:

مریم حمیدی منفرد

تیرماه 1391

صور تجلسه دفاعیه

تقدیم به مادر مهربانم

تقدیر :

بیش از همه به درگاه خداوند شاکرم که هر موفقیتی با عنایت اوست. با تقدیر و تشکر فراوان از استاد ارجمندم جناب آقای دکتر الویری که انتخاب موضوع این پایان نامه به پیشنهاد ایشان بوده و راهنمایی‌های ایشان در شکل‌گیری و تدوین طرح اولیه این پژوهش بسیار راه گشا بوده است.

همچنین از اساتید بزرگوار جناب آقای دکتر ایزدی و سرکارخانم دکتر امیری که با دقت نظر و لطف خود توصیه‌ها و مشاوره‌های ارزشمندی جهت تدوین مطالب این پژوهش ارائه نموده‌اند؛ تشکر و قدردانی می‌نمایم.

و ضمن تشکر بسیار، قدردان همسرم هستم که همواره با لطف و شکیبایی خود، پشتیبان من در تمامی دوران تحصیلم بوده‌اند.

چکیده:

در حمله مغولان به ایران در قرن هفتم هجری شهرهای بزرگ کشور و به تبع آن تمام مراکز مهم علمی، آموزشی و مظاهر فرهنگی دچار آسیب شدند. این وضعیت حدود چهاردهه متوالی تا تأسیس دولت ایلخانی در سال 656 هجری ادامه یافت. با تصرف کامل ایران، مغولان در راستای منطبق شدن با ویژگیهای تمدنی اسلام و ایران به برخی علوم مانند تاریخ و نجوم توجه نشان دادند و مهم‌تر از آن با حضور دولتمردان فرهیخته ایرانی چون خواجه نصیرالدین طوسی، خاندان جوینی و فضل‌الله همدانی، حرکتی برای ادامه حیات محافل علمی شروع شد. از سویی نیز حکومت‌های محلی در فارس، یزد و کرمان با اطاعت از مغولان مانع از تخریب ولایات خود شدند و ثبات نسبی آن‌ها موجب شد این مناطق پناهگاه عالمان و دانش‌دوستانی شوند که بستر مناسبی برای فعالیت‌های علمی خود نمی‌یافتند. لذا در این مناطق به تدریج، درس و مدرسه جایگاه خود را بازیافت و زمینه برای پیشرفت دانش و انتقال آن به نسل بعدی فراهم شد. و این چنین بخش مهمی از میراث علمی و ادبی در این دوره حفظ شد و سنت علم آموزی همچنان پابرجا ماند.

در نظر داشتن شرایط بحرانی این عصر که می‌توانست موجب بروز شکاف در سیر تاریخی توسعه و انتقال علم و دانش شود، اهمیت بررسی نقش مدارس و مکاتب آموزشی را نشان می‌دهد. و از آنجا که نهادهای آموزشی آینه تمام‌نمای اوضاع سیاسی و ایدئولوژیک و فضای حاکم بر جامعه آن دوره هستند، می‌توان گفت مطالعه وضعیت این نهاد فرهنگی در تبیین وضعیت اجتماعی و فرهنگی این دوره موثر می‌باشد. در این پژوهش اوضاع آموزشی شیعه در یکی از حساس‌ترین و در عین حال بحرانی‌ترین ادوار تاریخ ایران مورد بررسی و کاوش قرار می‌گیرد. شهرهایی چون قم، ری، کاشان، آوه در عراق عجم که از مراکز مهم شیعه‌نشین قبل از حمله مغول بود. متاثر از اوضاع نابسامان سیاسی رونق خود را از دست دادند، بنابراین علما و دانش‌پژوهان در این دوره به مراکز علمی که در سایه حمایت دولتمردان و دیگر خاندان‌های حکومتی پدید آمده بود کوچ کردند.

واژگان کلیدی: نهادهای آموزشی، عراق عجم، شیعه، ایلخانان

فهرست مطالب

مقدمه 2

Error! Bookmark not defined...... فصل اول: موقعیت جغرافیایی عراق عجم

Error! Bookmark not defined...... 1-1- ایالت جبال

Error! Bookmark not defined...... 1-2- کرمانشاه

Error! Bookmark not defined...... 1-3- همدان

Error! Bookmark not defined...... 1-4- اصفهان

Error! Bookmark not defined...... 1-5- ری

Error! Bookmark not defined...... فصل دوم: مباحث نظری در آموزش

Error! Bookmark not defined...... 2-1- مفهوم آموزش و ارتباط آن با فرهنگ

Error! Bookmark not defined...... 2-2- کارکردهای آموزش

Error! Bookmark not defined...... 3-2- نظریه‌های آموزش

Error! Bookmark not defined...... فصل سوم: فعالیت آموزشی و اجزا مربوط به آن

Error! Bookmark not defined...... 1-3- سابقه آموزش در اسلام

- 2-3-2- فعالیت آموزشی مساجد.....**Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3- مسجد النبی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-3- مسجدالحرام.....**Error! Bookmark not defined.**
- 3-3-3- نهادهای آموزشی:.....**Error! Bookmark not defined.**
- 1-3-3- بیت الحکمه(فرهنگستان علوم).....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-3- دارالعلمها.....**Error! Bookmark not defined.**
- 3-3-3- مکتب.....**Error! Bookmark not defined.**
- 4-3-3- مدارس.....**Error! Bookmark not defined.**
- 5-3-3- خانقاهها.....**Error! Bookmark not defined.**
- 4-3-4- نظام آموزش.....**Error! Bookmark not defined.**
- 1-4-3- نظام اداری مدرسه.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-4-3- معیشت دانشجویان و اساتید.....**Error! Bookmark not defined.**
- 3-4-3- مواد و منابع درسی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 5-4-3- مراحل آموزش.....**Error! Bookmark not defined.**
- 6-4-3- شکل کلاس و نحوه‌ی حضور دانش پژوهان در کلاس.....**Error! Bookmark not defined.**
- 7-4-3- سنت‌های آموزشی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 8-4-3- آداب و وظایف معلمان و متعلمان.....**Error! Bookmark not defined.**
- 9-4-3- روابط استاد و دانشجو در مدارس اسلامی.....**Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined. فصل چهارم: بررسی عوامل و زمینه‌های رونق و عدم رونق آموزش **defined.**

Error! Bookmark not defined......1-4- اوضاع سیاسی، اجتماعی ایران

Error! Bookmark not defined......4-1-1- اتابکان لرستان

Error! Bookmark not defined......4-1-2- اتابکان یزد

Error! Bookmark not defined......4-2- جمع بندی

Error! Bookmark not defined. فصل پنجم: دامنه و گستره فعالیت‌های آموزشی شیعه

Error! Bookmark not defined......5-1- حوزه‌های آموزشی شیعه پیش از دوره ایلخانان

Error! Bookmark not defined......1-1-5- حوزه بغداد

Error! Bookmark not defined......2-1-5- حوزه نجف اشرف

Error! Bookmark not defined......3-1-5- حوزه علمیه حلب

Error! Bookmark not defined......4-1-5- حوزه علمیه قم

Error! Bookmark not defined......5-1-5- حوزه علمیه ری

Error! Bookmark not defined......6-1-5- حوزه حله

Error! Bookmark not defined......5-1-7- مرکزیت علمی ری

Error! Bookmark not defined......2-5- فعالیت علمی شیعیان

Error! Bookmark not defined......3-5- وضعیت آموزش در دوره ایلخانان

Error! Bookmark not defined......5-3-1- فعالیت علمی الموت

- Error! Bookmark not defined.**..... 5-3-2- مکتب علمی مراغه
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-3-3- سلطانیه
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-3-4- مدرسه سیار سلطانی
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-3-5- ربع رشیدی با فقه شافعی
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-5- مدارس عصر ایلخانی
- Error! Bookmark not defined.**..... 1-4-5- مدارس اصفهان
- Error! Bookmark not defined.**..... 2-4-5- مدرسه و بقعه باباقاسم (امامیه)
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-4-5- مدرسه رکن‌الدین یزدی یا عصمتیه
- Error! Bookmark not defined.**..... 6- نتیجه گیری
- Error! Bookmark not defined.**..... 7- منابع و ماخذ :

مقدمه

عنوان پایان نامه :

فعالیت آموزشی شیعیان در عراق عجم از سقوط بغداد تا ظهور صفویه (656 تا 907 هجری)

بیان مساله : تشریح ابعاد و حدود مساله و معرفی دقیق آن، بیان جنبه‌های مجهول و مبهم و متغیرهای مربوط به پرسش‌های تحقیق مد نظر می‌باشد.

این پژوهش به یک دوره تاریخی مهم می‌پردازد که از سال 656 هجری با سقوط بغداد توسط مغولان شروع می‌شود و تا سال 907 هجری که مصادف با بر آمدن حکومت شیعی صفویه در ایران می‌باشد را در بر می‌گیرد. با یورش مغولان شهرها و مراکز مهم علمی و آموزشی یکی پس از دیگری با خاک یکسان شدند و در این میان مدرسه، مسجد، معلم، طلبه علم، کتاب و سایر مظاهر علمی فرهنگی از بین رفتند، این وضع برای حدود چهاردهه متوالی و تا تأسیس دولت ایلخانان در سال 656 هجری ادامه یافت. می‌توان گفت جذب مغولان در فرهنگ اسلامی و ایرانی ناشی از تلاشهایی بود که در عرصه‌های مختلف تمدنی توسط ایرانیان مسلمان صورت گرفت. در این روند رو به رشد، ایران اسلامی شاهد رشد و شکوفایی در عرصه‌های مختلف فرهنگی بود که به تبع آن آموزش و نهادهایها نقش موثری داشته‌اند. در نظر داشتن شرایط بحرانی و از هم گسیخته این عصر که می‌توانست موجب بروز شکاف در سیر تاریخی توسعه و انتقال علم و دانش شود، بر اهمیت نقش مدارس در این دوره می‌افزاید.

در این پژوهش سعی بر آن است تا فعالیت‌های آموزشی شیعیان در دوره ایلخانان بررسی شود. مقصود از فعالیت آموزشی تلاشهایی است در زمینه علم و دانش در حوزه علوم اسلامی و غیر آن توسط شیعیان در منطقه عراق عجم صورت گرفته است و تحولاتی که در این زمینه در زندگی علمی و اجتماعی مردم مسلمان ایران پدید آمده است و تاثیر مستقیم و موثری در تعالی فرهنگ و تمدن داشته است. در این راستا اهتمام علمای شیعه به

امر آموزش بصورت رسمی و غیر رسمی مورد توجه است و ما در این بررسی عالمان و فعالان عرصه آموزش که خواستگاه آنها از منطقه عراق عجم بوده اما به دلایلی در دیگر مناطق به فعالیت پرداخته‌اند نیز مورد توجه و نظر در این پژوهش می‌باشند. لازم به ذکر است که در این پژوهش، مقصود از شیعه، شیعیان به طور کلی مورد می‌باشد.

منطقه مورد نظر این پژوهش عراق عجم می‌باشد که این نام یعنی عراق عجم نامی است که طی قرن‌های هفتم تا دهم، مناطق مرکزی ایران، شامل ری، اصفهان، قم، همدان و کرمانشاه بوده است.

اهمیت و فایده (فواید علمی یا کاربردی)

این پژوهش در نظر دارد وضعیت آموزشی شیعه را در یکی از حساس‌ترین و در عین حال بحرانی‌ترین ادوار تاریخ ایران مورد بررسی قرار دهد. با توجه به آن که فعالیت‌های آموزشی در پاسخ به نیازهای انسان در همه جوامع از گذشته تا حال وجود داشته است، میزان و گرایش‌های علمی در فعالیت‌های آموزشی هر دوره بیانگر علاقه‌مندی‌ها، دغدغه‌ها و نیازهای یک جامعه است و از طرفی نشانه تعالی یک جامعه به لحاظ فرهنگی و تمدنی می‌باشد. تاکید قرآن واحادیث معصومین بر علم و علم‌آموزی، همواره انگیزه مهمی برای فعالیت‌های آموزشی شیعیان در همه زمینه‌های علمی و دینی بوده است.

لذا پژوهش در زمینه فعالیت‌های آموزشی با تمرکز بر منطقه خاص عراق عجم طی قرن‌های هفتم، هشتم، نهم و دهم گذشته از آن که می‌تواند موجب آگاهی ما از نوع و گستره فعالیت‌های آموزشی صورت گرفته در این عصر شود، در نظر داشتن شرایط بحرانی و از هم گسیخته این عصر که می‌توانست موجب بروز شکاف در مسیر توسعه و انتقال علم و دانش شود، بر اهمیت و ضرورت توجه به موضوع وضعیت نهادهای علمی می‌افزاید.

فایده این پژوهش به لحاظ علمی بسیار مهم می باشد و این از آن روست که که نهادهای آموزشی به شکلی، آینه تمام نمای اوضاع سیاسی و ایدئولوژیک و فضای حاکم بر جامعه آن دوره هستند، لذا مطالعه وضعیت نهادهای فرهنگی در به دست دادن تصویری از وضعیت اجتماعی و فرهنگی حاکم بر آن دوره نیز موثر می باشند.

نکته مهم دیگر منبع تامین هزینه های مراکز آموزشی می باشد با توجه به آنکه اکثر قریب به اتفاق مدارس این دوره بر بنیاد موقوفات اداره می شدند و پشتوانه مادی دیگری برای آنها قابل تصور نبود لذا در بررسی مراکز آموزشی به نقش و اهمیت وقف به عنوان پشتوانه مالی مراکز علمی و آموزشی در دوره مورد نظر و اثراتی که این امر در احیاء مراکز و نهادهای علمی این دوره تاریخی و بعد از آن به لحاظ فرهنگی داشته است می توان پی برد.

این پژوهش به لحاظ کاربرد هم برای کسانی که در حیطه آموزش فعالیت می کنند به لحاظ تاریخی بودن موضوع تجربه های مفیدی بدست می دهد و هم از جهت اینکه یک موضوع فرهنگی را در منطقه ای خاص (عراق عجم) مورد بررسی قرار می دهد برای کسانی که خواهان اطلاعاتی در این زمینه هستند مفید است. به هر حال این پژوهش را می توان مقدمه ای بر شناخت مدارس و نهادهای علمی و فعالیت های صورت گرفته در آن توسط شیعیان، در دوره پس از حمله مغولان دانست تانمایی از تحولات تاریخی و فکری نهادهای شیعی را به پژوهشگران این عرصه ارائه نماید.

سابقه تحقیق:

از آن جا که منابع تاریخی بیشتر به اوضاع سیاسی پرداخته اند تا فرهنگی، لذا استخراج و کشف مطالب مربوط به وضعیت آموزشی در این دوره که به لحاظ سیاسی نا آرام و نا بسامان بوده است، مشکل بنظر می رسد. لذا منابع در این موضوع اندک است و نیز منابع پژوهشی به طور مستقل به آن نپرداخته اند.

اهداف تحقیق:

در این پژوهش بر آنیم که با کندو کاو در منابع مرتبط با دوره ایلخانان مغول، درباره وضعیت مدارس آشنایی پیدا کنیم. آشنایی با فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی صورت گرفته در منطقه عراق عجم و شناخت مراکز مهم علمی و علما و دانشمندان این منطقه آشنایی با بخش ارزشمندی از فعالیت شیعیان در این دوره و شناخت نقش آنان در بالندگی علم، کشف گستره و دامنه مربوط به تعاملات شیعی و ایرانی، تلاش و آغازی برای مطالعات جزئی و تخصصی مربوط به نهادهای آموزشی تاریخ اسلام و ایران در این دوره تاریخی می‌باشد.

جایگاه این پژوهش، پژوهش‌های انجام شده در زمینه آموزش و فعالیت آموزشی با توجه با اهمیت امر آموزش در فرهنگ و تمدن اسلامی از سویی و از سوی دیگر با تاکید بر فعالیت شیعیان در این دوره که مرتبط و زمینه‌ساز گسترش تشیع در دوره صفویه می‌باشد، بسیار اندک می‌باشد چرا که فعالیت آموزشی و هر گونه حیات علمی شیعیان در ایران و بویژه منطقه جبال بیانگر پویایی و فراهم شدن زمینه توانمندی شیعه در تمام جنبه‌های حیات علمی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است.

سوالات اصلی و فرعی تحقیق:

سوال اصلی :

دامنه و ابعاد فعالیت آموزشی شیعیان در عراق عجم در دوره زمانی 656 تا 907 چه بوده است و چه سیر تحولی را سپری کرده است؟ در این دوره فعالیت آموزشی شیعه رونق گرفته یا دچار رکود شده است؟

سوالات فرعی:

1- منظور از فعالیت آموزشی و اجزا آن چیست؟

2- عراق عجم شامل چه مناطقی بوده است؟ و اهمیت آن به لحاظ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی چه بوده است؟

- 3- از نظر جامعه‌شناسان علم، عوامل موثر بر رونق و عدم رونق آموزش چیست؟
- 4- رویدادها و عوامل سیاسی و اجتماعی موثر بر آموزش و فعالیت‌های آن در دوره مورد بحث چیست؟
- 5- دامنه و گستره فعالیت‌های آموزشی در عراق عجم در دوره مورد نظر چیست؟
- 6- یافته‌های تاریخی در مورد فعالیت‌های آموزشی در دوره مورد نظر چه نتایجی را به دست می‌دهد؟

چارچوب نظری تحقیق :

برای کشف حدود و ثغور و کم و کیف فعالیت‌های آموزشی با محوریت شیعیان در این دوره (656 تا 907) می‌توان آن را در قالب تاثیر و تاثرات متقابل بین آموزش و اوضاع اجتماعی بررسی کرد و رونق آموزش و علم‌آموزی را متأثر از اوضاع سیاسی و اجتماعی در نظر گرفت که عواملی چون ثبات سیاسی و یا عدم آن حمایت‌های مالی و نوع دین و مذهب رایج در جامعه و تعاملات فرهنگی در رونق آموزش و نتایج حاصله از آن موثر می‌باشد.

فرضیه‌های تحقیق :

از آنجا که این پژوهش از نوع اکتشافی است، نیازی به فرضیه ندارد.

روش انجام تحقیق: توصیفی، تاریخی و تحلیلی

سازمان‌دهی تحقیق: (ذکر عناوین اصلی و فرعی فصول)

فصل اول: بررسی جغرافیایی عراق عجم که شامل؛ ایالت جبال، کرمانشاه، همدان، اصفهان و ری می‌شود.

فصل دوم: مباحث نظری آموزش مانند؛ مفهوم آموزش و ارتباط آن با فرهنگ، کارکردهای آموزش، اهداف

آموزش و نظریه‌های آموزش می‌باشد.

فصل سوم: فعالیت آموزشی و اجزا مربوط به آن، سابقه آموزش در اسلام، فعالیت آموزشی مساجد و نهادهای آموزشی

فصل چهارم : بررسی عوامل و زمینه‌های رونق و عدم رونق آموزش، اوضاع سیاسی و عوامل موثر بر آموزش

فصل پنجم : دامنه و گستره فعالیت‌های آموزشی شیعه

توضیح مفاهیم کلیدی :

1 - فعالیت آموزشی :

مقصود از فعالیت آموزشی تلاشهایی است که در زمینه علم و دانش و فرهنگ در حوزه علوم اسلامی و غیر آن توسط شیعیان صورت گرفته است و تحولاتی که در این زمینه در زندگی علمی و اجتماعی مسلمانان بخصوص شیعیان پدید آمده و تاثیر مستقیم و موثری در تعالی فرهنگ و تمدن اسلامی داشته است. برای بررسی و ارزیابی تاریخی فعالیت‌های آموزشی که نقش بسیار مهم در فرهنگ سازی داشته است و بخش ارزشمندی از فرهنگ و تمدن اسلامی است، باید اجزا تشکیل دهنده آن مورد توجه قرار گیرد. در این راستا اهتمام علمای شیعه به امر آموزش چه به صورت رسمی یا غیر رسمی مورد توجه است. که منظور از شیعیان در این پژوهش شیعیان به طور کلی مد نظر است. نکته مهم در سیر تطور مذهب شیعه در ایران تا زمان مورد نظر آن است که عراق عرب در چند مرحله تاریخی بر عراق عجم تاثیر داشته است و می‌توان گفت تشیع ایران در چند نوبت متأثر از تشیع عراق بوده است؛ نوبت اول مهاجرت اشعری‌ها از عراق به قم است که هسته اصلی تشیع در ایران را شکل داد. دوم تاثیر مکتب شیخ مفید و شیخ طوسی در بغداد و نجف بر تشیع ری و جبال ایران طی قرن پنجم و ششم. سوم تاثیر مکتب حله و به طور مشخص علامه حلی بر تشیع دوره ایلخانان مغول می‌باشد، که این امر در آموزش‌های شیعی نیز قابل تعمیم می‌باشد.¹

مکان‌های آموزشی: که خود شامل مساجد، کتابخانه‌ها، مدارس، بیمارستان‌ها، دارالعلم‌ها و می‌شود و از مکان‌های آموزشی مهم و مخصوص به این دوره رصدخانه مراغه، مدرسه سیار سلطانی، دارالسیاده‌ها، ربع رشیدی قابل توجه هستند.²

¹ - رسول جعفریان، تاریخ تشیع در ایران (از آغاز تا قرن دهم هجری)، چاپ اول، قم، انتشارات انصاریان، 1375، ج2، ص13

² - شیرین بیانی، دین و دولت در ایران عهد مغول، چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، 1371، ج2، ص237

سنت‌های آموزشی: شامل برنامه‌ها، مواد درسی، روش‌های تعلیم، انتقال علوم، اجازه نامه‌ها، آزمون‌ها و گواهی نامه‌ها و... بوده است.

شیعه

کاربرد لغوی واژه شیعه :

برای این واژه معانی مختلفی همچون فرقه، حزب، گروه، امت، پیروان، یاران هواداران، و اشاعه‌دهندگان یاد کرده‌اند.¹ این واژه اگر چه در احادیث و محاورات صده نخست در معنای مطلق پیروان و طرفداران شخص خاص بکار می‌رفت و از این نظر بکارگیری کلماتی همچون شیعه علی، شیعه عثمان، شیعه آل سفیان مصطلح بود اما غلبه استعمال این واژه در گذر زمان برای دسته‌ای از مسلمانان موجب شد که کاربرد آن بدون قرینه‌ای خاص ویژه پیروان حضرت علی (ع) و معتقدان به مکتب اهل بیت و در مقابل اهل سنت اصطلاحی قرار گیرد. ابوحاتم رازی از قدیمی‌ترین فرقه نگاران، این لقب را ویژه کسانی می‌داند که در زمان رسول خدا با حضرت علی (ع) انس و الفتی داشته‌اند و بر آن است که این لقب بعداً ویژه کسانی شد که به برتری حضرت علی (ع) قایل شدند. نوبختی و اشعری قمی نیز اصطلاح شیعه را ویژه دسته‌ای می‌دانند که در زمان پیامبر اکرم معتقد به امامت و جانشینی حضرت علی (ع) بعد از پیامبر بودند.²

شیعیان و علویان به سبب وابستگی به خاندان پیامبر (ص) بخش مهمی از امت اسلامی را تشکیل می‌دادند آنان به عنوان عضوی جدایی ناپذیر از جامعه اسلامی در سراسر سرزمین‌های اسلامی پراکنده بودند و در مقاطع مختلف تاریخی زندگی مسالمت آمیزی با سایر گروه‌های مسلمان داشتند و در فعالیت‌های علمی و فرهنگی و اقتصادی جامعه اسلامی نقشی پر شور ایفا می‌کردند. شیعیان و علویان به دلیل ماهیت فکری و سیاسی و قومی خاص خود، اغلب اوقات مغضوب خلفای عباسی و اقوام و قبایل خلافت واقع می‌شدند و موجودیتشان به خطر

¹ - فصلنامه شیعه شناسی سال سوم شماره 11، ص 40

² - همان، ص 42

می افتاد. چنین وضعی سبب می شد تا شیعیان برای حفظ موجودیت خود به مناطقی امن و دور از نفوذ خلافت عباسی پناه ببرند و با مردم مسلمان آنجا، که از گرایش های تعصب آلود قومی و طایفه ای عرب ها به دور بودند، با مسالمت زندگی کنند این مناطق از مناسب ترین مراکز برای سکونت و اقامت شیعیان بود.

کتابشناسی پژوهش :

منابع عمومی مانند دائره المعارف بزرگ شیعی و اطلس شیعه و از تواریخ عمومی تاریخ ابن اثیر که در دوره مورد بحث نوشته شده در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

از منابع دست اول تاریخی کتاب هایی که در دوره ایلخانان یا کمی بعد از آن در زمینه تاریخ نوشته شده اند چون جامع التواریخ اثر ارزشمند خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی، روضه الصفا اثر میر خواند، حبیب السیر تألیف خواند میر (متوفی 942) که وی از مولفان قرن دهم می باشد که تحت حمایت سلطان حسین بایقرا و وزیر دانشمندش امیر علیشیر نوایی پرورش یافت.

بررسی محتوای کتاب هایی چون اعیان الشیعه مرحوم سید محسن امین، الذریعه الی تصانیف الشیعه مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی، مجالس المومنین مرحوم قاضی نورالله شوشتری و تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام مرحوم سید حسن صدر نمایانگر نقش فعال و موثر شیعیان در تمدن اسلامی است.

الذریعه مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی کتابی است که در آن نام و تألیف های شیعیان آمده، در کتاب اعیان الشیعه مرحوم سید محسن امین جبل عاملی اسامی بزرگان شیعه که قطعی بوده شیعه هستند، آورده شده و در کتاب سوم نیز مرحوم سید حسن صدر نقش بارز شیعه را در علوم اسلامی آورده است که این کتب برای اثبات اینکه شیعه چه نقشی در معارف اسلامی داشته است، تألیف شده است. پیش از این مرحوم قاضی نورالله شوشتری در کتاب مجالس المومنین بزرگان شیعه را نام برده است از گزارشات پراکنده ی شرح حال عالمان به کیفیت و وضعیت فعالیت های آموزشی اطلاعات خوبی بدست می دهد.

از تواریخ محلی کتابهایی که به طور خاص در مورد ری، قم، آوه و اصفهان نوشته شده اطلاعات خوبی در مورد تاریخ سیاسی و علمی این مناطق به دست می آید. النقض عبدالجلیل قزوینی رازی و از سفرنامه‌ها کتاب ابن بطوطه از کتب مهم می‌باشند. منابع جغرافیایی: کتب جغرافیایی چون تقویم البلدان ابوالفدا، نزهه القلوب حمدالله مستوفی، صبح الاعشی قلقشندی و سرزمینهای خلافت شرقی اثر لسترنج مورد استفاده در این پژوهش بوده‌اند.

کتب پژوهشی: کتابهایی که بیشترین ارتباط را به موضوع این تحقیق داشته‌اند و مبنای کار در این پژوهش قرار گرفته‌اند عبارتند از تاریخ آموزش و پرورش اسلام و ایران، علی محمد الماسی. تاریخ آموزش در اسلام، احمد شلیبی. فرهنگ نهادهای آموزشی، نور الله کسایی. شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه نوشته محسن الویری.

از کتب جامعه‌شناسی مورد استفاده کتاب جامعه و تعلیم و تربیت نوشته علی شریعتمداری و جامعه‌شناسی آموزش و پرورش نوشته علی علاقه‌بند می‌توان نام برد. علاوه بر این مقالات مختلف فصلنامه شیعه‌شناسی مورد استفاده قرار گرفته است.